

Anna Stawarska-Rippel

Państwowy arbitraż w ZSRR

Keywords: Soviet law, State's arbitration

Summary

The introduction of planned economy in Russia after the 1917 October Revolution had a result that the whole economy was treated as one state owned organization. From 1922 the courts' jurisdiction in cases between state owned enterprises was abolished and these cases were transferred to arbitration committees. On May 3, 1931 the state's economic arbitration was established. It was separated completely from the courts' system and was included into administration structures. It had nothing in common with the private arbitration and with the conciliatory proceedings. The state's arbitration was an instrument of central planning and its activity were to strengthen the realization of economic plans. By doing it, the state's arbitration performed two functions in the management of economy. It could pass legal acts on one side and on the other it considered the economic disputes between state institutions. From 1931 to October 1, 1991 (when arbitration was abolished) its functions have not been changed. The analysis of legal character of this institution causes problems and controversies among lawyers. The state's arbitration was a hybrid. It was bounded with the administration and the arbitrators, very often not being lawyers, were not independent. From the other hand, the arbitration proceedings was somehow connected with the proceedings applied in the courts. Despite that, it should be treated as a separated proceedings. The state's arbitration was an administrative, not judicial body.

Historia państwowego arbitrażu gospodarczego w ZSRR wpisuje się w socjalistyczny eksperyment rozpoczęty w październiku 1917 r. w Rosji. Jednym ze środków mających służyć realizacji utopijnej idei całkowitej przebudowy pań-

stwa, gospodarki i kultury nie tylko w Rosji, ale na całym świecie (L. Trocki)¹, było zastąpienie gospodarki rynkowej, którą bolszewicy uważali za anachroniczną i służącą jedynie indywidualnym interesom właścicieli, planową produkcją przemysłową i dystrybucją towarów². Objęcie społeczeństwa wszechogarniającą kontrolą państwową, szczególnie nad własnością prywatną, skutkowało radykalnym i dotąd niespotykanym wypaczeniem tradycyjnych instytucji prawa prywatnego, czyniąc z niego w dużej mierze prawo gospodarcze³.

Rozluźnienie polityki władz radzieckich w dziedzinie gospodarczej, poprzez wprowadzenie 8 marca 1921 r. na X zjeździe radzieckiej komunistycznej partii bolszewików ograniczonej formy gospodarki rynkowej – NEP (*Новая экономическая политика*), nie oznaczało rezygnacji z dążenia do wdrożenia centralnego planowania państwowego w gospodarce. Na XII zjeździe radzieckiej komunistycznej partii bolszewików w kwietniu 1923 r. postanowiono, że „administracja rządów centralnych ustępuje manewrowaniu gospodarczemu”⁴, co oznaczało zachowanie kontroli administracji nad kierunkiem rozwoju gospodarki zgodnie z wytycznymi politycznymi partii⁵ przy jednoczesnym przywróceniu pewnych zasad gospodarki rynkowej. Oficjalnie NEP trwała do grudnia 1929 r.⁶

Radziecka strategia postępu ekonomicznego, radykalnie wzmożona za czasów Stalina, wymagała silnie scentralizowanej gospodarki i skierowania gwałtownego jej wzrostu na sektor produkcji, szczególnie w zakresie przemysłu ciężkiego. Ten zwrot wymuszał rozwój biurokratycznej struktury planowania.

¹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1996, s. XI.

² G. M. Armstrong, *The Soviet Law of Property. Law in Eastern Europe*. A series of publication issued by the Documentation Office for East European Law University of Leyden. General editor: F.J.M. Feldbrugge, Publish. Brill 1983, nr 26, s. 1–2.

³ A. J. Schmidt, *Soviet Civil Law as Legal History: A Chapter or a Footnote?*, [w:] *Revival of Privet Law in Central and Eastern Europe. Essays in Honor of F.J.M. Feldbrugge*, ed. G. Ginsburg, W. B. Simons, Publish. Brill 1996, s. 46.

⁴ *Radzieckie prawo administracyjne*, pod red. S. S. Studienikina, tłum. z ros. pod red. K. Biskupskiego, Warszawa 1953, s. 54.

⁵ „...nie odrywać administrowania od polityki [...] wywalczyć pełne podporządkowanie aparatu polityce [...] aparat dla polityki a nie polityka dla aparatu” (Lenin). Cyt. za S. S. Studienikin [w:] *Radzieckie prawo administracyjne...*, s. 48.

⁶ A. Lityński, *Historia prawa radzieckiego 1917–1991. Krótki kurs*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. III, pod red. Adama Lityńskiego i Piotra Fiedorczyka, Białystok 2005, s. 142. W rzeczywistości koniec liberalizacji i kolektywizację rolnictwa zapowiedział Stalin już w czerwcu 1927 r. „Kolektywizacja i rozkułaczenie” obejmują okres od 1927 r. do 1936 r., kiedy stalinowski terror z największą siłą przejawiał się właśnie na wsi. W literaturze przedmiotu podnosi się, że lata 1937–1938 to apogeum stalinowskiego terroru, rozpoczętego w czerwcu 1927 r., a kończącego się w marcu 1953 r. Zob. В. П. Данилов, *Введение. Советская деревня в годы „Большого террора”*, [w:] *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах 1927–1939*, глав. ред. В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола, Москва–Rosspen 2004, s. 5–10. Zob. też: S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch, R. Stites, *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, wyd. Indiana University Press, 1991, s. 3, 101 i n.

Najważniejsze decyzje podejmowały organy partii i państwa⁷. Wdrażanie tych decyzji było obowiązkiem ekonomistów-planistów, przede wszystkim Ogólnopaństwowej Komisji Planowania utworzonej przy Radzie Ministrów (*Госплан*), którą powołano dekretem 22 lutego 1921 r.⁸ Podstawowym zadaniem Gosplanu było przygotowanie jednego ogólnopaństwowego planu gospodarczego i procedur niezbędnych do jego wykonania oraz koordynowanie działań w zakresie planu z organami państwowymi federalnych republik. W 1923 r. w strukturze Gosplanu zatrudniano 300 osób. W 1934 r. liczba zatrudnionych wzrosła do 425. Byli to ekonomiści, inżynierowie, specjaliści od zarządzania, agronomii. Początkowo Gosplan był zarządzany przez wybitnych specjalistów ekonomistów, których zastąpiono w latach trzydziestych mniej znamienitymi, realizującymi bezkrytycznie wizje komunistycznej partii⁹. Jeden z autorów, porównując działalność Gosplanu przed ustanowieniem pierwszego planu pięcioletniego i po jego ustanowieniu stwierdził, że ten pierwszy okres był „dziecięcą igraszką”¹⁰.

Publiczna kontrola nad produkcją, planowa produkcja oraz dystrybucja dóbr powodowały, że gospodarka postrzegana była jako jedna państwowa organizacja, w której najlepiej było rozstrzygać spory wewnątrz, administracyjnie, ograniczając jednocześnie kompetencje sądu w tych sprawach¹¹. Od 1922 r. spory w sprawach gospodarczych między instytucjami, przedsiębiorstwami i organizacjami sektora uspołecznionego przekazano komisjom arbitrażowym, a od 1931 r. państwowemu arbitrażowi.

Państwowy arbitraż oddzielony zupełnie od systemu sądów i połączony z władzą administracyjną nie miał nic wspólnego z arbitrażem prywatnym, postępowaniem polubownym. Prywatny arbitraż w Rosji radzieckiej istniał zgodnie z ustaleniami pierwszych miesięcy rewolucji, w szczególności dekretu *O sądzie nr 1* z 1917 r.¹² i dekretu z 16 lutego 1918 r. *O sądzie arbitrażowym* (polubownym)¹³. Również kodeks procedury cywilnej z 7 lipca 1923 r. w rozdziale XXII *O третейских записях и решениях (o polubownych zapisach i orzeczeniach)* zawarł przepisy dotyczące postępowania polubownego¹⁴. W nowym kodeksie

⁷ J. Pallot, D. J. B. Shaw, *Planning in the Soviet Union*, Croom Helm 1981, s. 36. Zob. też: O. S. Ioffe, *Soviet Law and the New Economic Experiment*, [w:] *Soviet Law and Economy*, ed. O. S. Ioffe, M. W. Janis, 1987, s. 8–15.

⁸ СУ РСФСР 1921, nr 17, poz. 106.

⁹ V. Barnett, *Revolutionary Russian Economy, 1890–1940: Ideas, Debates and Alternatives*, Routledge, 2004, s. 97.

¹⁰ W. G. Moss, *A History of Russia: Since 1855*, vol. II, Publish. Anthem Press, 2005, s. 247.

¹¹ G. M. Armstrong, *The Soviet Law of Property...*, s. 1–2; P. L. Gregory, *The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Secret Archives*, Publish. Cambridge University Press 2004, s. 1 i n.

¹² Dekret *O sądzie* z 24 listopada 1917 r. СУ РСФСР 1917, nr 4, poz. 50; „Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства” 1917, nr 17. Dekret został opublikowany także w gazecie „Prawda” 24 listopada 1917 r.

¹³ Декрет ВЦИК от 16 февраля 1918 года *O третейском суде*. СУ РСФСР 1918, nr 28, poz. 366.

¹⁴ *Гражданский процессуальный кодекс РСФСР*. СУ РСФСР 1923, nr 46–47, poz. 478, art. 199–203.

postępowania cywilnego RSFR z 11 czerwca 1964 r.¹⁵ zamieszczono zasady postępowania arbitrażowego (polubownego) w dodatku nr 3.

W ZSRR funkcjonowały w sumie trzy rodzaje arbitrażu: państwowy arbitraż, trójstronny arbitraż (prywatny, polubowny) i arbitraż handlu zagranicznego. ustanowiony w 1932 r. przy Izbie Handlu i Przemysłu¹⁶.

W rozwoju państwowego arbitrażu w Rosji radzieckiej i ZSRR, wpisującego się w eksperyment wprowadzenia pełnej kontroli państwowej nad gospodarką, można wyszczególnić cztery etapy. Pierwszy etap przebiegał od rewolucji październikowej do 1922 r.¹⁷ W tym okresie nie ustanowiono specjalnych organów rozstrzygających spory między przedsiębiorstwami państwowymi. Dekret *O sądzie nr 2* z 20 lutego 1918 r.¹⁸ w artykule 15. stanowił, że niedopuszczalne jest rozstrzyganie sporów między różnymi organami państwowymi w drodze sądowej. W obliczu pełnej centralizacji zarządzania gospodarką spory gospodarcze rozstrzygano w trybie administracyjnym¹⁹.

Drugi etap przypadał na lata 1922–1931. Proklamowanie Nowej Polityki Ekonomicznej skutkowało umiarkowaną liberalizacją w gospodarce. Powrócono wówczas w pewnym zakresie do rozrachunku gospodarczego sprzed rewolucji. Nowa sytuacja stworzyła potrzebę ustanowienia specjalnych organów rozpatrujących spory majątkowe między państwowymi przedsiębiorstwami i organizacjami. W tym celu w kwietniu 1922 r. Prezydium Najwyższej Rady Gospodarki Narodowej²⁰ utworzyło swym postanowieniem przy Radzie komisję arbitrażową. Postanowienie przewidywało możliwość tworzenia komisji arbitra-

¹⁵ *Гражданский процессуальный кодекс РСФСР от 11 июня 1964 г.*, „Ведомости Верховного Совета РСФСР” 1964, nr 24, poz. 407. Zob. też: *The Civil Code and the Code of Civil Procedure of the RSFSR 1964*, translated A. K. R. Kiralfy, Leyden 1966; *Советский гражданский процесс*, pod red. M. A. Гурвича, Moskwa 1967.

¹⁶ *Encyclopedia of Soviet Law*, ed. F. J. M. Feldbrugge, G. P. Van den Berg, W. B. Simons, Leiden 1985, s. 54–55, 326.

¹⁷ *Арбитраж в СССР*, pod red. A. F. Klejnmana, Moskwa 1960, s. 21. Zob. też K. Korzan, *Arbitraż i postępowanie arbitrażowe*, Warszawa 1980, s. 50.

¹⁸ W literaturze istnieją rozbieżności dotyczące daty wydania dekretu. Zob. D. W. Chenoweth, *Soviet Civile Procedure. History and Analysis*. Philadelphia 1977, s. 12. Zob. też: J. N. Hazard, *Settling Disputes in Soviet Society. The Formative Years of Legal Institutions*, New York 1978, s. 9–10. A. Bosiaccki podaje datę 15 lutego 1918 r. Zob. A. Bosiaccki, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, s. 344. L. I Antonowa utrzymuje, że dekret został wydany 20 lutego (starego stylu) 1918 r. Zob. Л. И. Антонова, *Великая Октябрьская революция и создание народных судов, 1917–1918 гг.*, „Правоведение” 1969, nr 3, s. 92. Tak też w promulgatorze: „Собрание законоданий РСФСР” 1918, nr 26, poz. 347.

¹⁹ *Арбитраж в СССР...*, s. 22.

²⁰ Najwyższa Rada Gospodarki Narodowej powołana dekretem z 2 (starej daty) grudnia 1917 r. posiadała kompetencje w dziedzinie organizacji gospodarki narodowej i finansów państwowych. Do jej właściwości należało opracowywanie ogólnych norm i planów w dziedzinie gospodarki, koordynacja i ujednoczenie działalności terenowych i centralnych instytucji powołanych do regulowania sfery gospodarczej. NRGN korzystała z szerokiego uprawnień. Przysługiwało jej prawo konfiskaty, rekwizycji, sekwestru, przymusowego tworzenia syndykatów w różnych gałęziach przemysłu i handlu oraz innych działań w dziedzinie produkcji, dystrybucji i finansów państwowych. NRGN przeprowadziła nacjonalizację przemysłu; *Radzieckie prawo administracyjne...*, s. 36–37.

zowych przy miejscowych organach Rady – okręgowych radach gospodarczych (*губсовнархозы*) i biurach przemysłowych (*промбюро*)²¹.

21 września 1922 r. postanowieniem Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych ustanowiono tryb rozstrzygnięcia majątkowych sporów między państwowymi instytucjami i organizacjami²². Zgodnie z nim powołano Najwyższą Komisję Arbitrażową przy Radzie Pracy i Obrony²³ oraz miejscowe komisje arbitrażowe przy okręgowych radach gospodarczych. Najwyższa Komisja Arbitrażowa składała się z przewodniczącego i dwóch członków wybieranych przez Radę Pracy i Obrony, przy czym przewodniczący musiał uzyskać poparcie Ministerstwa Sprawiedliwości. Członkowie miejscowych komisji arbitrażowych wybierani byli przez okręgowe rady gospodarcze po zatwierdzeniu przez Radę Pracy i Obrony po przedstawianiu ich kandydatur Ministerstwu Sprawiedliwości. Komisjom tym podlegały wszystkie spory między państwowymi instytucjami i organizacjami poza sporami wewnątrz resortów i takich, w których stroną był bank państwowy albo Główny Urząd Ubezpieczeń Społecznych. Zakres właściwości komisji arbitrażowych sprowadzał się zatem do rozstrzygnięcia sporów majątkowych między państwowymi instytucjami i przedsiębiorstwami, między państwowymi organami i współpracującymi z nimi organizacjami nie niżej niż na szczeblu guberni, jednak tylko za zgodą strony na rozstrzygnięcie sprawy w komisji arbitrażowej²⁴. Najwyższa Komisja Arbitrażowa rozstrzygała spory majątkowe między wskazanymi instytucjami w pierwszej instancji, gdy wartość przedmiotu sporu przekraczała tysiąc rubli w złocie.

Postępowanie arbitrażowe wszczynano na wniosek, w którym instytucja lub organizacja wskazywały naruszenie swych praw. Stawiennictwo stron było obowiązkowe. Komisja miała możliwość wystosowania wezwania do obowiązkowego stawiennictwa, jednak niestawiennictwo jednej ze stron nie wstrzymywało toku postępowania. Zasada rozłożenia ciężaru dowodu była określona ogólnie, podobnie jak w postępowaniu cywilnym²⁵. Powód miał uzasadnić swoje powództwo, a pozwany uzasadnić swe zarzuty. Komisja miała jednak prawo zbierania dowodów także z własnej inicjatywy²⁶.

²¹ *Арбитраж в СССР...*, s. 22–23.

²² *СУ РСФСР* 1922, nr 60, poz. 769. Zob. też *Арбитраж в СССР...*, s. 23.

²³ Rada Pracy i Obrony powstała z przekształcenia Rady Robotniczo-Chłopskiej (powołanej przez WCKW 30 listopada 1918 r.) na podstawie uchwały VIII Ogólnorosyjskiego Zjazdu Rad w grudniu 1920 r. przy Radzie Komisarzy Ludowych (RKL) RFSRR. Rada miała uprawnienia komisji RKL. Jej zadaniem było mobilizowanie resortów i koordynacja ich działań w dziedzinie zabezpieczenia kraju i budownictwa gospodarczego oraz ustalenie jednolitego planu gospodarczego RFSRR. Po utworzeniu ZSRR powołano Radę Pracy i Obrony przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR, likwidując jednocześnie Radę Pracy i Obrony przy RKL RFSRR. W 1937 r. zniesiono Radę Pracy i Obrony przy RKL ZSRR, powołując w to miejsce Radę Ekonomiczną przy RKL ZSRR.

²⁴ *Арбитраж в СССР...*, s. 24.

²⁵ Art. 118 k.p.c. z 1923 r. *Собрание Узаконений РСФСР* 1923, nr 46–47, poz. 478.

²⁶ *Арбитраж в СССР...*, s. 24.

Orzeczenie komisji zapadało większością głosów. Członek składu niezgadzający się z większością mógł złożyć zdanie odrębne. Postępowanie było dwuinstancyjne. Od orzeczenia miejscowych komisji można się było odwołać do Najwyższej Komisji Arbitrażowej przy Radzie Pracy i Obrony w terminie 14 dni od ogłoszenia uzasadnienia orzeczenia. Najwyższa Komisja Arbitrażowa miała prawo zmienić orzeczenie miejscowej komisji arbitrażowej albo przekazać sprawę innej miejscowej komisji arbitrażowej celem ponownego rozpatrzenia. Orzeczenia Najwyższej Komisji Arbitrażowej wydane w wyniku odwołania były ostateczne, lecz Rada Pracy i Obrony działająca w trybie nadzoru mogła je zmienić albo zażądać ponownego zbadania sprawy przez Najwyższą Komisję Arbitrażową²⁷.

14 marca 1923 r. Rada Pracy i Obrony RSFSR wydała postanowienie ustanawiające regulamin – statut (*правила*) komisji arbitrażowych²⁸. Postanowienia regulaminu zawarte w 42. artykułach, uzupełniające postanowienie z 21 września 1922 r. wskazywały na duże podobieństwo funkcjonowania komisji do sądów (ludowych, gubernialnych i Sądu Najwyższego). Regulamin komisji arbitrażowych został podpisany przez A. Rykowa, który później wraz z N. J. Bucharinem został uznany za przywódcę prawniczego odchylenia w partii.

Komisje arbitrażowe orzekały jak specjalne sądy gospodarcze. W składzie orzekającym komisji arbitrażowych zasiadał obowiązkowo prawnik (art. 4). Regulamin operował terminologią charakterystyczną dla postępowania sądowego: pozew, ubezpieczenie powództwa, koszty sądowe. Art. 7 regulaminu stanowił o warunkach, jakie miał spełniać pozew, które nie różniły się od przewidzianych w postępowaniu cywilnym. Strona miała prawo odstąpić od swoich żądań w całości lub w części, a pozwany mógł uznać powództwo, jeżeli komisja arbitrażowa nie oceniła tych czynności procesowych za sprzeczne z prawem i godzące w interes publiczny (art. 17). Strony mogły uczestniczyć w postępowaniu przez swoich przedstawicieli mających odpowiednie pełnomocnictwo. W postępowaniu mogli być powołani świadkowie, biegli. Możliwe było dokonanie oględzin na miejscu przez miejscową komisję arbitrażową lub właściwy sąd ludowy, z którego pomocy komisja mogła skorzystać (art. 26). Wezwania świadków i biegłych celem przeprowadzenia postępowania dowodowego wystosowywała komisja arbitrażowa lub sąd ludowy. Gdy komisja uznała sprawę za dostatecznie wyjaśnioną, wydawała orzeczenie w sprawie (art. 29). Strony mogły wnosić skargi na opieszałość komisji do Najwyższej Komisji Arbitrażowej. Inne skargi (zażalenia) – do komisji arbitrażowej prowadzącej postępowanie w ciągu 7 dni (art. 34). Prawo interpretacji orzeczenia i nadzorowanie wykonania orzeczenia leżało w kompetencji komisji arbitrażowej, która wydawała orzeczenie (art. 38–39). Naj-

²⁷ Ibidem.

²⁸ *Постановление ЦТО РСФСР от 14 марта 1923 Правила о производстве дел в Высшей арбитражной комиссии при Совете Труда и Обороны и местных арбитражных комиссиях.*

wyższa Komisja Arbitrażowa sprawowała bezpośredni nadzór nad działalnością miejscowych komisji arbitrażowych, natomiast nad całością działalności komisji arbitrażowych nadzór sprawowało Ministerstwo Sprawiedliwości (art. 42).

W związku z utworzeniem w 1922 r. ZSRR, powołano postanowieniem z 5 czerwca 1924 r. Najwyższą Komisję Arbitrażową przy Radzie Pracy i Obrony ZSRR. Rozpatrywała ona spory majątkowe między instytucjami, przedsiębiorstwami i organizacjami sektora uspołecznionego, jeżeli przynajmniej jedno z nich miało zakres działalności ogólnozwiązkowy lub spór dotyczył sprawy istotnej z punktu widzenia gospodarki ogólnonarodowej, lub strony o zasięgu działalności lokalnym pochodziły z innych republik związkowych²⁹. Dalsze utrwalenie działalności komisji arbitrażowych nastąpiło przez zasady sądownictwa ZSRR z 29 października 1924 r.³⁰ Artykuł 22 tych zasad stanowił, że majątkowe spory między państwowymi instytucjami, przedsiębiorstwami i organizacjami rozstrzygane są przez: a) Najwyższą Komisję Arbitrażową przy Radzie Pracy i Obrony Związku Radzieckiego, b) Najwyższe Komisje Arbitrażowe przy organach gospodarczych republik związkowych, c) komisje arbitrażowe przy Radach Komisarzy Ludowych republik autonomicznych i d) komisje miejscowe (okręgowe i gubernialne) zorganizowane przy komitetach wykonawczych okręgu i guberni. W swojej działalności komisje arbitrażowe miały się kierować aktualnymi zadaniami radzieckiej polityki gospodarczej i ustawodawstwem. Działalność komisji arbitrażowych dowodzi, że mimo powszechnego dążenia do zunifikowania sądów istniała silna grupa zwolenników specjalizacji³¹.

Gdy w listopadzie 1928 r. Stalin ogłosił radykalną zmianę podstaw przyszłej polityki gospodarczej, a „plan stał się prawem państwa”³² działalność komisji arbitrażowych, postrzeganych jako nieróżniące się zasadniczo od sądów, uznana została za niewystarczającą³³. W związku z tym 4 marca 1931 r. Centralny Komitet Wykonawczy i Rada Komisarzy Ludowych ZSRR zniosły komisje arbitrażowe. Wówczas rozpoczął się kilkumiesięczny okres, w którym sprawy rozstrzygane do tego czasu przez komisje arbitrażowe zostały poddane jurysdykcji sądów ludowych³⁴. By ułatwić rozwiązywanie sporów gospodarczych przez sądy ludowe, w składzie orzekającym zasiadali ławnicy posiadający odpowiednie doświadczenie w danej dziedzinie gospodarki³⁵. Dekret z 4 marca 1931 r. stanowił, że znosi się komisje arbitrażowe w celu wzmocnienia jedności systemu sądowego

²⁹ J. N. Hazard, *Settling Disputes in Soviet Society. The Formative Years of Legal Institutions*, New York 1978, s. 439.

³⁰ *Основы судоустройства Союза ССР и союзных республик* (утв. Постановлением ЦИК СССР от 29 октября 1924), СЗ СССР 1924, nr 23, poz. 203.

³¹ J. N. Hazard, *Settling Disputes in Soviet Society...*s. 439.

³² J. Paszukanis. Cyt. za G. M. Armstrong, *The Soviet Law of Property...*, s. 53.

³³ *Арбитраж в СССР...*, s. 27; S. Ehrlich, *Арбитраж в Зwiązку Radzieckim i pewne wnioski de lege ferenda dotyczące Polski*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1948, nr 7, s. 19.

³⁴ J. N. Hazard, *Settling Disputes in Soviet Society...*, s. 440; *Арбитраж в СССР...*, s. 27–31.

³⁵ J. N. Hazard, *Settling Disputes in Soviet Society...*, s. 53.

ZSRR³⁶. Zwolennicy unifikacji sądownictwa byli zadowoleni z tego obrotu sprawy, jednak ich radość nie trwała długo.

Okres tak zwanej „drugiej rewolucji”³⁷ zapoczątkowanej przyjęciem planu pięcioletniego w maju 1929 r., w rzeczywistości wdrażanego już od października 1928 r.³⁸, charakteryzował się wzrostem napięcia w partii, powodowanego między innymi katastrofalną sytuacją gospodarki w latach 1928–1929. Stalin „zdradził rewolucję” (L. Trocki), przyjmując ideę „budowania socjalizmu w jednym kraju” i naruszając demokratyczne procedury w partii³⁹. Podjęta przez Stalina decyzja o natychmiastowej i pełnej kolektywizacji oraz przyspieszonej industrializacji oznaczała ostateczne zerwanie z dotychczasową polityką władz radzieckich. W listopadzie 1928 r., na plenum Komitetu Centralnego partii, Jan Borisowicz Gamarnik, pierwszy sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Białorusi (1928–1930) wystąpił przeciw lewicowemu planowi, który nazwał przeciwhłopskim i w rzeczywistości kontrrewolucyjnym planem Trockiego. Proponował jednocześnie zintensyfikowanie tempa industrializacji kraju, by nie tylko zdobyć decydującą pozycję w przemyśle narodowej gospodarki, ale też prześcignąć w tej dziedzinie kraje kapitalistyczne⁴⁰.

Wydarzeniom związanym z przyjęciem pierwszego planu pięcioletniego towarzyszyła „wielka debata industrializacyjna”⁴¹ nie tylko w kręgach partyjnych, lecz także wśród filozofów i ekonomistów. W zakresie filozofii spór toczył się między tzw. „mechanistami”⁴² i „dialektykami”⁴³. „Mechaniści”, których repre-

³⁶ Т. А. Григорьева, *Становление арбитражной юрисдикции в России в XX веке*, „Правоведение” 2002, nr 2, s. 129.

³⁷ H. Ragsdale, *The Russian Tragedy: the Burden of History*, Publish. M.E. Sharpe 1996, s. 208. Zob. też H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law*, Harvard University Press 1978, s. 39; L. H. Siegelbaum, *Soviet State and Society between Revolutions 1918–1929*, Publish. Cambridge University Press 1992.

³⁸ Stalin z Walerianem Kujbyszewem (przewodniczący Gosplanu przy Radzie Ministrów ZSRR od 1930 r.) przygotowali ostateczną wersję planu. Ta wersja planu pięcioletniego została przedstawiona celem zatwierdzenia w kwietniu 1929 r., lecz była antydatowana na październik 1928 r. Zob. R. V. Daniels, *The end of the Communist revolution*, Publish. Routledge, 1993, s. 88.

³⁹ H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932*. Politics Soviet and East European Studies, Cambridge 1990, s. 21–22. Zob. też: L. Trocki, *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, przekł. A. Achmatowicz, wyd. WIBET, 1991, s. 22–30.

⁴⁰ H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution...*, s. 22.

⁴¹ H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. ...*, s. 41. Zob. też R. Kiely, *Industrialization and development. A Comparative Analysis*. Routledge 1998, s. 41–42; V. P. Arestis, M. C. Sawyer, *A Biographical Dictionary of Dissenting Economists*, Publish. Edward Elgar Publishing, second edition, 2001, s. 152.

⁴² Główni przedstawiciele „mechanistów”: Аркадьевич Климент Тимирязев (1880–1955), Иван Иванович Скворцов-Степанов (1870–1928). Zob. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, vol. 10, ed. E. Craig, Publish: Routledge 1998, s. 54.

⁴³ Główni przedstawiciele „dialektyków”: Абрам Моисеевич (Иоффе) Деборин (1881–1963), Валентин Фердинандович Асмус (1894–1975), Иван Капитонович Луппол (1897–1943), Николай Афанасьевич Карев (1901–1936), Ян Эрнестович Стэн (1899–1937). Zob. *Routledge Encyclopedia of Philosophy...*, s. 54.

zentował ówczasie N. J. Bucharin, opowiadali się za ładem społecznym będącym równowagą układu sił, tak jak w całej naturze (materii) składającej się ze stałych elementów pozostających w równowadze⁴⁴. N. J. Bucharin krytykował Stalina za nagły plan industrializacyjny, który jego zdaniem „miał na celu wybudowanie dnia dzisiejszego cegłami z przyszłości”⁴⁵. Założenia pierwszego planu pięcioletniego określił jako „ułomne”, ze względu na brak realizmu jego postanowień⁴⁶. „Dialektycy”, którzy podkreślali, że głównym zadaniem filozofii jest wskazanie kierunku rozwoju każdej dziedziny nauki byli zdania, że postęp nie rodzi się ze „stałości”, lecz ze zmienności, podkreślając jednocześnie siłę ludzkiej woli i aktywności w przemianach społecznych⁴⁷. „Dialektycy” zyskali przewagę nad „mechanistami” na krótko. W marcu 1930 r. zostali uznani za współpracujących z lewicowym odchyleniem w partii. Podobnie poglądy ekonomistów grupowały się wokół dwóch szkół, tzw. „genetyków” i „teleologistów”. Pierwsi uważali, że kluczowym problemem funkcjonowania całej ekonomii jest zachowanie równowagi, a industrializacji powinno towarzyszyć jednoczesne wspieranie chłopstwa jako najliczniejszej populacji. „Teleologisci”, zwolennicy przyspieszonej industrializacji twierdzili, że rewolucja zmieniła prawa ekonomii, w szczególności „wiekuiste prawa kapitalistycznego rozwoju”⁴⁸. Oficjalne uznanie kierunku zmiany w gospodarce zgodnie z założeniami „teleologistów” oznaczało zwycięstwo ideologii nad ekonomiczną rzeczywistością.

Mimo pojawiających się obaw co do przesadnie optymistycznych założeń pierwszego planu pięcioletniego, jego nierealnych i w zasadzie jedynie propagandowych celów⁴⁹, Centralny Komitet Wykonawczy zdecydował się go przyjąć. Inżynierowie i ekonomiści, którzy sporządzili pierwszy zarys planu gospodarczego w końcu 1927 r., zgodnie z ustaleniami XV zjazdu komunistycznej partii (2–19 grudnia 1927 r.), przyjmując realne wskaźniki planowanego rozwoju gospodarki, zgodnie zresztą z wcześniejszym programem władz, zostali skazani przez sąd jako „świadomi szkodnicy działający na polecenie obcego mocarstwa”⁵⁰.

Potwierdzeniem konieczności przeprowadzenia przyspieszonej industrializacji kraju i odrzuceniu programu prawicy miał być sfingowany proces w mieście Szachty, gdzie w zagłębiu węglowym Donbasu „odkryto” spisek kontrrewolucyjny.

⁴⁴ H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. ...*, s. 40–41; *Continental Philosophy in the 20th Century*, ed. R. Kearney, Routledge History of Philosophy, vol. 8, Publish. Routledge 2003, s. 228.

⁴⁵ H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution...*, s. 22.

⁴⁶ N. J. Bucharin. Cyt. za. R. V. Daniels, *Documentary History of Communism in Russia. From Lenin to Gorbachev*, Publish. University Press of New England, Hanover 1993, s. 168.

⁴⁷ H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. ...*, s. 40–41; *Routledge Encyclopedia of Philosophy...*, s. 54; *Continental Philosophy in the 20th Century...*, s. 228.

⁴⁸ H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. ...*, s. 39–40.

⁴⁹ P. Kenz, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Publish. Cambridge University Press 2006, s. 90.

⁵⁰ L. Trocki, *Zdradzona rewolucja...*, s. 29.

lucyjny i 10 marca 1928 r. oskarżono o sabotaż i dywersję gospodarczą 53 osoby, w tym 50 rosyjskich inżynierów i 3 niemieckich techników⁵¹. W tzw. „procesie szachtyńskim” w lipcu 1928 r., na podstawie sfabrykowanych dowodów i wymuszonego przyznania się do winy, wydano 11 wyroków śmierci⁵².

Założenia pierwszego planu pięcioletniego opierały się ostatecznie na dawnym hasle Lenina „dośćnąć i prześcignąć”, do którego dodano postulat „w najkrótszym czasie”, czyli „pięciolatka w cztery lata”⁵³.

Pierwszy plan pięcioletni był najważniejszym elementem prowadzącym wprost do zastąpienia prywatnego handlu i indywidualnych gospodarstw rolnych totalnie planowaną gospodarką. Skutkowało to powrotem do wyłączenia z kompetencji sądów sporów majątkowych przedsiębiorstw i instytucji państwowych. W zakresie produkcji i dystrybucji dóbr zwiększył się zakres *ad hoc* stanowionych administracyjnych aktów normatywnych⁵⁴. Wprowadzenie planowej gospodarki skutkowało nie tylko zaburzeniem tradycyjnych różnic między publicznym i prywatnym prawem, lecz również między prawem prywatnym i gospodarczym.

Trzeci etap w rozwoju arbitrażu państwowego rozpoczął się, gdy uchwałą Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych 3 maja 1931 r. powołano państwowy arbitraż gospodarczy⁵⁵. Uchwała zawierała zaledwie 14 artykułów. Zadaniem państwowego arbitrażu było rozwiązywanie sporów majątkowych między instytucjami, przedsiębiorstwami i organizacjami sektora uspołecznionego celem zabezpieczenia umocnienia dyscypliny wykonywania umów i planów oraz przestrzegania zasad rozrachunku gospodarczego, zapewniając jednocześnie wzmocnienie realizacji planu gospodarczego, odpowiednią dyscyplinę gospodarczą zgodnie z założeniami polityki ekonomicznej ustanowionymi przez państwo (art. 1)⁵⁶. Z kompetencji arbitrażu państwowego zostały wyłączone spory majątkowe dotyczące banku państwowego (jeżeli bank był stroną w sporze), spory z umów przewozu kolejowego i wodnego z tytułu wymierzania podatków i innych płatności wynikających z umów o korzystanie

⁵¹ Eugene Lyons podaje informacje na temat procesu jako naoczny świadek wydarzeń – Rosjanin, który w wieku 9 lat wyemigrował do Stanów Zjednoczonych był amerykańskim korespondentem początkowo uznanym w ZSRR jako „przyjazny korespondent”, a później „persona non grata”. Zob. E. Lyons, *Assignment in Utopia*, Publish. Transaction Publishers, 1991, s. 77, 114–117 i n. Zob. też: M. Lewin, *The Making of the Soviet System. Essays in the social history of interwar Russia*, Publish. Routledge 1985, s. 232, 242; G. M. Armstrong, *The Soviet Law of Property...*, 51.

⁵² J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992, s. 95.

⁵³ L. Trocki, *Zdradzona rewolucja...*, s. 31.

⁵⁴ H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R...*, s. 44.

⁵⁵ Постановление ЦИК СССР N 5, СНК СССР N 298 от 03 мая 1931 Положение о государственном арбитраже, СЗ СССР 1931, nr 26, poz. 203.

⁵⁶ Положение о государственном арбитраже... Zob. też W. E. Butler, *Soviet Law*, London 1983, s. 114; V. Terebilov, *The Soviet Court*, Moskwa 1986, s. 104–105; *Radzieckie prawo administracyjne...*, s. 286.

z usług komunalnych, spory między kołchozami oraz kołchozów z państwowymi i spółdzielczymi organizacjami, a także sprawy, w których wartość przedmiotu sporu nie przekraczała 1 tys. rubli.

Nałożone na arbitraż państwowy zadanie wzmocnienia realizacji planu gospodarczego zgodnie z założeniami polityki państwa powodowało, że arbiter traktował zobowiązania będące przedmiotem rozstrzyganych spraw jako elementy planu gospodarczego i „ogólnych umów” między ministrami różnych komisariatów. Arbiter interpretował spór przez pryzmat aktów administracyjnych, a nie intencji stron. Obowiązujący kodeks cywilny uległ dalszemu zmarginalizowaniu⁵⁷.

Ograniczenie prawa cywilnego na rzecz gospodarczego skutkowało też zmianą w programie kształcenia na studiach prawniczych. Kurs prawa cywilnego został zastąpiony przez kurs prawa gospodarczo-administracyjnego, kładącego nacisk na publiczne regulacje relacji gospodarczych. Prawo prywatne stanowiło przedmiot rozważań jedynie kilku ostatnich godzin tego wykładu, przy czym traktowano je jako niepożądaną konieczność spowodowaną faktem, że kapitalistyczne relacje i burżuazyjna świadomość nie zostały jeszcze w pełni wyeliminowane⁵⁸.

Struktura państwowego arbitrażu gospodarczego była rozdzielona na dwie zasadnicze gałęzie: arbitraż państwowy (międzyresortowy) i resortowy. Arbitraż międzyresortowy został dostosowany do struktury władz wykonawczych i podporządkowany odpowiednim organom państwowym. Arbitraż państwowy funkcjonował przy Radzie Ministrów ZSRR i odpowiednio przy radach ministrów republik związkowych, aż do komitetów wykonawczych rad okręgowych (obwodowych)⁵⁹. W strukturze pionowej można wyróżnić zatem arbitraż państwowy przy Radzie Ministrów ZSRR, arbitraż państwowy przy Radzie Ministrów republiki związkowej i miejscowe organy arbitrażu państwowego⁶⁰.

Państwowy arbitraż pozostawał w podwójnym podporządkowaniu. Państwowy arbitraż przy Radzie Ministrów ZSRR był instytucją kierowniczą w stosunku do innych arbitraży państwowych i kontrolował działalność arbitrażu niższych szczebli. Do jego kompetencji należało również wydawanie instrukcji w zasadniczych sprawach dla wszystkich arbitraży, opracowanie prawideł dotyczących sposobu rozpoznawania sprawy w postępowaniu przed arbitrażem państwowym. Arbitraż przy Radzie Ministrów ZSRR miał też wyciągać wnioski

⁵⁷ H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. ...*, s. 44–45.

⁵⁸ Wedle relacji profesora Johna Hazarda studiującego prawo w Moskiewskim Instytucie Prawniczym w latach wdrażania pierwszego planu pięcioletniego. Zob w H. J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. ...*, s. 45.

⁵⁹ S. Ehrlich, *Arbitraż w Związku Radzieckim...*, s. 20.

⁶⁰ S. Ehrlich, *Arbitraż w Związku Radzieckim...*, s. 20; O. S. Ioffe, *Soviet civil law*, Publ. Brill 1988, s. 83.

ogólne z rozpatrywanych spraw i przedstawiać je Radzie Ministrów⁶¹. Z drugiej strony państwowy arbitraż podlegał organom wykonawczym państwa⁶².

Państwowy arbitraż przy Radzie Ministrów ZSRR rozstrzygał spory, w których wartość przedmiotu przekraczała 50 tys. rubli, a w których przynajmniej jedna ze stron była organizacją ogólnozwiązkową albo miejscem działalności stron były różne republiki związkowe. Wartość przedmiotu sporu nie miała znaczenia w przypadku rozpatrywania sporu wynikającego z umów o eksploatację kolei wyłączonych z powszechnego użytku. Arbitraż państwowy przy Radzie Ministrów republiki związkowej rozpatrywał sprawy, w których wartość przedmiotu sporu przekraczała 25 tys. rubli, a w których jedna ze stron jest organizacją o znaczeniu republikańskim. Miejscowe organy arbitrażu państwowego rozpatrywały wszystkie pozostałe sprawy pozostające w zakresie działalności arbitrażu państwowego w ZSRR⁶³.

Arbitraż resortowy nie został uregulowany w uchwale z 3 maja 1931 r. W późniejszym okresie nie pojawiła się również ogólna instrukcja (regulamin) dotyczący działalności arbitrażu resortowego. Mimo braku aktu legislacyjnego, powoływano jednak arbitraże resortowe w przypadku pojawienia się spraw spornych w poszczególnych resortach. Resortowe organizacje arbitrażowe działające w ramach poszczególnych resortów podporządkowane były kierownikom danego resortu. Arbitrzy resortowi rekrutowali się z wyższych urzędników resortu. Państwowy arbitraż nie mógł zmieniać ani uchylać decyzji arbitrażu resortowych, aczkolwiek mógł ingerować w kierunek rozstrzygnięć arbitrażu resortowego poprzez organizowanie wspólnych narad i wysuwania postulatów co do rozstrzygnięć sformułowanych na podstawie składanych Radzie Ministrów sprawozdań z działalności państwowego arbitrażu⁶⁴.

Postępowanie w państwowym arbitrażu mogło być wszczęte na podstawie skargi. Nowością względem postępowania przed zlikwidowanymi w marcu 1931 r. komisjami arbitrażowymi była możliwość wszczęcia postępowania na zlecenie Rady Ministrów lub Komitetu Wykonawczego, któremu dany arbitraż podlegał, a także z własnej inicjatywy arbitrażu i na skutek polecenia hierarchicznie wyższego organu arbitrażowego (*ex officio*) – podobnie jak prokurator w postępowaniu cywilnym⁶⁵. Z możliwości wszczęcia postępowania arbitrażowego bez skargi uprawnionego podmiotu korzystano jednak rzadko⁶⁶.

⁶¹ S. Ehrlich, *Arbitraż w Związku Radzieckim...*, s. 20.

⁶² W. E. Butler, *Soviet Law...*, s. 115.

⁶³ S. Ehrlich, *Arbitraż w Związku Radzieckim...*, s. 21.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Положение о государственном арбитраже... Zob. też S. Ehrlich, *Arbitraż w Związku Radzieckim...*, s. 22.

⁶⁶ Na 700 tys. spraw rozstrzyganych przez państwowy arbitraż w 1981 r. 10 tys. zostało wszczętych z inicjatywy arbitrażu. Zob. W. E. Butler, *Soviet Law...*, s. 116.

Duże znaczenie przywiązywano do przygotowania sprawy przed przystąpieniem do jej rozpatrzenia. Czynności przygotowawcze powierzano specjalistom znającym gałąź przemysłu, której dotyczyła sprawa. Arbitr mógł zażądać przedstawienia dokumentów zarówno przez strony, jak i instytucje i urzędy, które nie brały udziału w sprawie, ale mogły zdaniem arbitra posiadać wiadomości mające znaczenie dla rozstrzygnięcia (art. 7). Przed przewodem arbitr mógł wezwać przedstawicieli stron celem wstępnego przedstawienia sprawy. Arbitr mógł także dokonać oględzin na miejscu i zarządzić ekspertyzę. Zeznania świadków przed działającymi do 4 marca 1931 r. komisjami arbitrażowymi przybrały w postępowaniu przed arbitrażem państwowym formę oświadczeń osób urzędowych. Arbitr rozstrzygał sprawę wspólnie z przedstawicielami stron. W razie różnicy zdań rozstrzygający był głos arbitra. Decyzja mogła zostać podjęta również w przypadku nieobecności jednej lub obu stron (art. 6)⁶⁷. Arbitr będący specjalistą w danej dziedzinie gospodarki (nieprawnik)⁶⁸ mógł korzystać z pomocy konsultanta celem redagowania orzeczenia i przygotowania materiału do rozprawy. Konsultantem tym zwykle był prawnik⁶⁹. W skomplikowanych przypadkach główny arbitr mógł powołać do arbitrażu dwóch dodatkowych arbitrów (art. 6). Podczas rozwiązywania sporów arbitr miał się kierować przepisami prawa (w uchwale ujęto jedynie ogólny wymóg przestrzegania prawa), a także decyzjami centralnych i lokalnych władz, jak również wspólnymi założeniami polityki gospodarczej ZSRR (art. 8). W uchwale zawarto jednocześnie obowiązek działania arbitrażu państwowego opartego na potrzebie ścisłej zgodności działalności podmiotów gospodarczych z planowaniem i zawartymi zgodnie z planem umowami, a także poprawy dyscypliny pracy oraz odpowiedzialności za niezgodność lub nieprawidłową realizację umów. Wszystkie naruszenia planu i umów oraz inne niedociągnięcia w pracy instytucji, przedsiębiorstw i organizacji stwierdzone przez arbitraż w toku postępowania powinny być przekazywane nadrzędnym organom oraz prokuraturze (art. 9)⁷⁰.

Decyzje arbitrażu państwowego były ostateczne i nie podlegały zaskarżeniu (art. 10). Uchwała zakładała jedynie formalną dobrowolność wykonania orzeczenia arbitrażu w określonym w decyzji terminie. Niedotrzymanie tego terminu powodowało egzekucję przez komorników sądowych. Uchybienie terminu wykonania orzeczenia arbitrażu powodowało również odpowiedzialność dyscyplinarną lub odpowiedzialność karną (art. 11). Nad orzecznictwem państwowego arbitrażu sprawowały nadzór Rada Ministrów ZSRR, Rada Ministrów republik związkowych i autonomicznych oraz Komitety Wykonawcze Rad Obwodowych

⁶⁷ Положение о государственном арбитраже ...

⁶⁸ Mógł to być np. chemik lub inżynier. Zob. *Encyclopedia of Soviet Law...*, s. 54.

⁶⁹ S. Ehrlich, *Arbitraż w Związku Radzieckim...*, s. 22.

⁷⁰ Положение о государственном арбитраже ...

(okręgowych). Organy nadzoru mogły zmienić lub uchylić orzeczenie arbitrażu i przekazać sprawę do ponownego rozstrzygnięcia (art. 12)⁷¹.

Kompetencje państwowego arbitrażu były sukcesywnie rozszerzane. 19 grudnia 1933 r. przekazano do rozpoznawania przez państwowy arbitraż gospodarczy spory przedumowne⁷². Postanowieniem Rady Ministrów ZSRR z 23 lipca 1959 r. przyznano państwowemu arbitrażowi prawo udzielania wiążących wytycznych wszystkim arbitrażom na terenie ZSRR oraz prawo zatwierdzania i wyjaśniania ogólnych warunków dostaw towarów i materiałów⁷³. W istocie zatem państwowy arbitraż przy Radzie Ministrów ZSRR był uprawniony do wydawania aktów normatywnych regulujących specjalne warunki dostaw towarów i zawieranych umów. Uchwała o arbitrażu państwowym z 3 maja 1931 r. została zastąpiona nową z 17 sierpnia 1960 r., która rozszerzała działalność arbitrażu w zakresie kontroli nad terminowym wykonaniem umów planowych oraz ustanawiała nową procedurę postępowania przed arbitrażem⁷⁴.

Po śmierci Stalina, w latach 1953–1962 nastąpiła pewna liberalizacja. Decyzje XX zjazdu partii komunistycznej ZSRR potępiające kult jednostki i jednocześnie stwierdzające o istnieniu różnych dróg wiodących do socjalizmu, zapoczątkowały okres „odwilży”⁷⁵. Rozpoczął się wówczas okres, trwający do rozpoczęcia pierestrojki, w którym raz po raz podejmowano próby poprawy sytuacji gospodarczej przybierające postać reform oraz „ekonomicznych eksperymentów” w dziedzinie gospodarki planowej, jednak bez zmiany jej istoty⁷⁶.

Zamiar ożywienia gospodarczego, lecz nadal w warunkach centralnego planowania, powodował potrzebę usprawnienia działalności państwowego arbitrażu. Zmiany w latach 1960–1970 polegały przede wszystkim na umocnieniu zasad praworządności w działalności arbitrażu oraz podążały w kierunku włączenia do udziału w postępowaniu arbitrażowym szerokiego grona podmiotów zainteresowanych sposobem rozstrzygnięcia sprawy, w szczególności organizacji społecznych⁷⁷. Lata 1970–1974 to okres dalszych prób usprawnienia działalności arbitrażu państwowego⁷⁸. 7 sierpnia 1970 r. Rada Ministrów przyjęła rezolucję w sprawie wzmocnienia roli państwowego arbitrażu, ministerstw i agencji w gospodarce narodowej⁷⁹. 23 grudnia 1970 r. wspólnym dekretem Komitetu Cen-

⁷¹ Ibidem.

⁷² Постановление ЦИК СССР от 19 декабря 1933 г. О заключении договоров на 1934 год. СЗ СССР 1933, nr 73, poz. 445. Zob. też O. S. Ioffe, *Soviet civil law...*, s. 160–165.

⁷³ *Арбитраж в СССР...*, s. 36–37.

⁷⁴ W. E. Butler, *Soviet Law...*, s. 114–117.

⁷⁵ H. Berman, *Justice in the U.S.S.R...*, s. 69–70.

⁷⁶ O. S. Ioffe, *Soviet Law and the New Economic Experiment...*, s. 3–8; V. Mozolin, *Enterprises on the Difficult Path to Market Economy. Legal Aspects*, [w:] *Toward the „Rule of Law in Russia?” Political and Legal Reform in the Transition Period*, ed. D. D. Barry, New York–London 1992, s. 386.

⁷⁷ K. Korzan, *Arbitraż i postępowanie arbitrażowe...*, s. 52.

⁷⁸ T. A. Григорьева, *Становление арбитражной юрисдикции в России в XX веке...*, s. 130.

⁷⁹ *О повышении роли органов государственного арбитража и арбитражей министерств и ведомств в народном хозяйстве*, СП СССР 1970, nr 15, poz. 122.

tralnego KPZR i Rady Ministrów ZSRR w sprawie poprawy regulacji prawnych w gospodarce narodowej⁸⁰ nakazano ministerstwom, instytucjom, przedsiębiorstwom szerzej wykorzystywać środki prawne w zakresie wdrażania nowego systemu planowania i ekonomicznego stymulowania gospodarki. Próby poprawy działalności państwowego arbitrażu nie przyniosły jednak zasadniczych zmian zarówno w jego strukturze, jak i zasadach funkcjonowania.

Czwarty etap w rozwoju arbitrażu przebiegał od 1974 r. do końca systemu. Rozpoczął się przyjęciem przez Radę Ministrów ZSRR 17 stycznia 1974 r. uchwały numer 60 w sprawie poprawy organizacji i działalności państwowego arbitrażu⁸¹. Uchwała stanowiła, że państwowy arbitraż Rady Ministrów ZSRR, państwowy arbitraż Rady Ministrów republik związkowych i autonomicznych, arbitraż przy komitetach wykonawczych stanowią jednolity system państwowego arbitrażu w ZSRR (Gosarbitraż ZSRR). Uchwała przekształciła państwowy arbitraż gospodarczy w organ związkowo-republikański⁸². Gosarbitraż ZSRR pełnił wiele zadań. Kierował wszystkimi podległymi arbitrażami, zapewniał jednolite i prawidłowe stosowanie ustawodawstwa przy rozstrzygnięciu sporów gospodarczych, sygnalizował Radzie Ministrów, przy której był usytuowany o najważniejszych przypadkach naruszania socjalistycznej praworządności i dyscypliny państwowej, jakich dopuściły się organizacje i przedsiębiorstwa przy wykonywaniu zadań planowych i zobowiązań z umów. Przy Gosarbitrażu stworzono kolegium do rozpatrywania podstawowych zagadnień z zakresu działalności państwowej arbitrażu i praktyki stosowania przez nie ustawodawstwa gospodarczego. W celu prawidłowego opracowania zaleceń w sprawach organizacji i działalności organów arbitrażu powołano w Gosarbitrażu ZSRR radę naukowo-konsultacyjną złożoną z naukowców i specjalistów⁸³.

Konstytucja ZSRR z 1977 r. jako pierwsza stanowiła o państwowym arbitrażu. Regulacja dotycząca państwowego arbitrażu znalazła miejsce w art. 163 konstytucji, obok wymiaru sprawiedliwości i prokuratury⁸⁴.

Na podstawie delegacji zawartej w art. 163 konstytucji z 1977 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła 30 listopada 1979 r. ustawę o państwowym arbitrażu w ZSRR. Ustawa weszła w życie 1 lipca 1980 r.⁸⁵ W artykule 2 ustawy zostały

⁸⁰ Об улучшении правовой работы в народном хозяйстве, СП СССР 1971, nr 1, poz. 1.

⁸¹ Постановление Совета Министров СССР от 17 января 1974 г. N 60 О дальнейшем совершенствовании организации и деятельности органов государственного арбитража СП СССР 1974, nr 4, poz. 19.

⁸² Арбитраж в СССР, ред. К. С. Юдельсон, Москва 1984, s. 16–17.

⁸³ K. Korzan, *Arbitraż i postępowanie arbitrażowe...*, s. 51–52.

⁸⁴ Konstytucja ZSRR z 7 października 1977 r.: VII. Wymiar sprawiedliwości, arbitraż i prokuratorski nadzór. Rozdział 20. Sąd i arbitraż: art. 163. Rozstrzygnięcie gospodarczych sporów pomiędzy przedsiębiorstwami, instytucjami i organizacjami jest prowadzone przed organami państwowego arbitrażu w granicach swoich kompetencji. Organizacja i funkcjonowanie organów państwowego arbitrażu są określone przez ustawę o państwowym arbitrażu w ZSRR.

⁸⁵ СП СССР 1980, nr 16–17, poz. 104.

sformułowane bardzo szczegółowo i rozwlekłe zarazem zadania państwowego arbitrażu⁸⁶, które w istocie nie różniły się od dotychczasowych, a obszerność ich ujęcia wydaje się być wypadkową zmian wprowadzanych w latach 60. i 70. Według nowej ustawy arbitraż państwowy nadal prowadził sprawy jednoinstancyjnie, bez możliwości zaskarżenia jego decyzji (art. 20). Kontrola orzeczeń prowadzona była wyłącznie w trybie nadzoru z urzędu lub na wnioski stron i organów nadrzędnych w stosunku do stron (art. 21). Kontrolę przeprowadzali właściwi arbitrzy. Postępowanie arbitrażowe znało również instytucję rewizji (wznowienia postępowania) orzeczenia i postanowienia (art. 22) w związku z pojawieniem się nowych okoliczności⁸⁷.

Sukces gorbaczowskiej pierestrojki, zmierzającej do zniesienia między innymi centralnego planowania gospodarką i przywrócenia mechanizmów rynkowych, musiał skutkować eliminacją instytucji ściśle związanych z radzieckim porządkiem. Przyjęto wówczas dwie strategie reformy radzieckiego systemu ekonomicznego: zmiany dotychczasowych gospodarczych mechanizmów i demokratyzacji politycznej kontroli nad gospodarką, które skutkowały w efekcie uniezależnieniem gospodarki od polityki⁸⁸. Tuż przed rozwiązaniem ZSRR, 17 maja 1991 r. ustanowiono Najwyższy Sąd Arbitrażowy⁸⁹ i dano możliwość regulowania przez poszczególne republiki postępowania arbitrażowego na niższym szczeblu. Najwyższy Sąd Arbitrażowy nie przypominał już dawnego państwowego arbitrażu i był w istocie najwyższym sądem handlowym ZSRR. Bazą dla

⁸⁶ Artykuł 2: Zadaniem organów państwowego arbitrażu są: ochrona praw i słusznym interesów przedsiębiorstw, instytucji i organizacji w rozwiązywaniu sporów gospodarczych; aktywny wpływ na podmioty gospodarcze, instytucje, organizacje, ich nadrzędne organy (ministerstwa, państwowe komitety, wydziały lub inne nadrzędne organy) i urzędników w celu zapewnienia przestrzegania przez nich zgodności z socjalistyczną praworządnością, terminowego zawarcia kontraktów, wypełnienia celów i zobowiązań umownych, zwalczanie przejawów małomiaszczkowego i lokalnego podejścia do działalności gospodarczej, stałego stosowania ustanowionego prawa lub umowy o odpowiedzialności za naruszenie państwowej dyscypliny w trakcie wykonywania planowych zadań i zobowiązań umownych; zapewnienie jednolitego i prawidłowego stosowania prawa w rozstrzyganiu sporów gospodarczych, wspieranie i poprawa warunków umownych oraz roszczeń w gospodarce narodowej, zapobieganie naruszeniu prawa w działalności gospodarczej przedsiębiorstw, instytucji i organizacji, opracowywanie wniosków i wdrażanie środków mających na celu poprawę regulacji prawnych działalności gospodarczej. Organy państwowego arbitrażu w swojej działalności w pełni wykorzystują środki prawne w celu wzmocnienia ochrony własności socjalistycznej, wzmocnienia współpracy gospodarczej, poprawy gospodarki i eliminowania strat w gospodarce narodowej, wzmocnienia roli umowy, racjonalnego rozwoju gospodarczego, komunikacji i współpracy między przedsiębiorstwami, instytucjami i organizacjami, promowania dynamicznego, płynnego i proporcjonalnego rozwoju gospodarki, przyspieszenia naukowo-technologicznego postępu, poprawy efektywności produkcji społecznej i jakości pracy, poprawy wyników działalności gospodarczej.

⁸⁷ Zob. też: A.K.R. Kiralfy, *A Comparison of Civil Procedure and State Arbitration Procedure in the USSR*, [w:] *Law and the Gorbachev Era. Essays in Honor of Dietrich Andre Loeber*, ed. D. D. Barry, Martinus Nijhoff Publishers 1988, s. 102.

⁸⁸ D. S. Lane, *Soviet Society under Perestroika. Completely Revised Edition*, Routledge 1992, s. 38.

⁸⁹ Закон СССР от 17 мая 1991 О порядке разрешения хозяйственных споров высшим арбитражным судом СССР, „Ведомости СНД и ВС СССР” 1991, nr 23, poz. 652.

dalszych zmian po upadku ZSRR było rosyjskie prawo o sądownictwie arbitrażowym z 4 lipca 1991 r.⁹⁰ obowiązujące od 1 października 1991 r. Równocześnie z dniem 1 października 1991 r. został zniesiony państwowy arbitraż gospodarczy⁹¹.

Państwowy arbitraż ZSRR od 1931 r. do czasu jego zniesienia zachował w istocie swoje pierwotne „oblicze”. Analiza prawnego charakteru państwowego arbitrażu jest zagadnieniem spornym w literaturze przedmiotu⁹² i zarazem zbyt szczegółowym, stąd wykraczającym poza niniejsze rozważania. Trudno jednak zgodzić się z poglądem, że przekształcenie państwowego arbitrażu w Najwyższy Sąd Arbitrażowy przemawia za przewagą pierwiastków sądowych w tym pierwszym⁹³. Przede wszystkim arbitraż państwowy był instrumentem państwowego centralnego planowania. W tym zakresie wykonywał dwoiste funkcje w systemie kierowania gospodarką państwową. Z jednej strony był organem, który mógł wydawać akty normatywne, z drugiej strony rozpatrywał spory gospodarcze między instytucjami, przedsiębiorstwami i organizacjami sektora uspołecznionego⁹⁴. Był hybrydą, która z jednej strony połączona była integralnie z administracją, a arbitrzy nie posiadali atrybutu niezawisłości, który odróżnia administrację od sądownictwa. Z drugiej strony postępowanie przed arbitrażem państwowym zawierało elementy znane procedurze sądowej, np. reprezentacja stron w postępowaniu, postępowanie egzekucyjne. Mimo to procedurę stosowaną przez arbitraż państwowy należy traktować jako odrębną od procedur stosowanych przez sąd⁹⁵. Zadania arbitrażu państwowego, jego struktura i ścisły związek z organami administracji przemawiają za jego administracyjnym charakterem.

⁹⁰ I. Постановлением Верховного Совета РСФСР от 4 июля 1991 года N 1544-1 О введении в действие Закона РСФСР *Об арбитражном суде*.

⁹¹ Pkt 2: znieść od 1 października 1991 r. na terytorium RFSRR arbitraż i inne analogiczne organy w systemach ministerstw, państwowych resortów, w stowarzyszeniach, koncernach, innych stowarzyszeniach, a także w przedsiębiorstwach i organizacjach.

⁹² T. A. Григорьева, *Становление арбитражной юрисдикции в России в XX веке...*, s.134.

⁹³ *Ibidem*, s. 134.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ A. K. R. Kiralfy, *A Comparison of Civil Procedure and State Arbitration Procedure in the USSR...*, s. 103.